

Mr Mira Jovanović-Ratković
Banja Luka / Ciri

Dragoslav Ilić
Banja Luka

KAKO SE SJEĆATI JASENOVCA¹ 65 GODINA KASNIJE

*„Šta ne prestaje da boli,
ostaje u pamćenju.
To je pravilo najstarije
kulturalne tehnike pamćenja.“
(Niče)*

Apstrakt: *U ovom radu se, na osnovu do sada utvrđenih činjenica, analizuje proces formiranja kulturalnog pamćenja holokausta kod Jevreja, a zatim i višedecenijsko formiranje i oblikovanje zvaničnog sjećanja u SFR Jugoslaviji kao i crkveno-narodnog sjećanja na Jasenovac. Dok su jugoslovenske komunističke vlasti sistematski radile na potiskivanju sjećanja, Crkva je Jasenovac smjestila u crkveno-narodno sjećanje koje je kulturni obrazac srpskog naroda. Cilj rada je da pokuša odgovoriti na pitanje kako pamtili Jasenovac, odnosno kakav obrazac primjeniti u oblikovanju kulturalnog pamćenja Jasenovca, te zbog čega je uopšte ovakvo pamćenje bitno.*

Ključne riječi: Zvanično sjećanje, crkveno-narodno sjećanje, kulturalno pamćenje, zaborav, Jasenovac, Jevreji, Srbi.

Ove godine navršava se 65 godina od proboja (samooslobođenja) jasenovačkih logoraša (22.4.1945) i konačnog oslobođenja kompleksa jasenovačkih logora smrti. Uprkos činjenici da ove događaje posmatramo sa višedecenijske vremenske distance u savremenoj historiografiji i danas se prepliću mnoge kontroverze o Jasenovcu. O životu i smrti u ovom ustaškom logoru formiranom radi istrebljenja Srba, Jevreja i Roma danas još uvijek mogu da nam svjedoče malobrojni preživjeli logoraši. Upravo iz ovih razloga razumno je postaviti pitanja: *kako se sjećati Jasenovca kada oni više ne budu bili sa nama i zašto je uopšte bitno sjećati se događaja kao što su holokaust nad Jevrejima i genocid nad Srbima?*

Proteklih decenija svjedoci i proučavaoci holokausta pitali su se kako objasniti neobjašnjivo, kako na razumljiv način izlagati nerazumljivo. Simon Vizental (Simon Wiesenthal) se pitao "kako da nekome ko nikada u životu nije gladovao niti se smrzavao, dočaram koliko je nekada vrijedio komad kruha, kolut repe ili jakna. Kako nekome ko smrt poznaje samo iz novina, dočarati šta osjeća čovjek koji vidi dim iz krematorija i koji zna: taj jaki, slatkasti miris dolazi od tijela ljudi koji su još juče u dugoj povorci marširali

¹ Pored stvarnog, imenica Jasenovac ima i simboličko značenje. Ona simbolizuje genocid nad Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj tako da su u njoj sadržani svi logori, sva stratišta i sve žrtve (*prim. aut.*)

kroz logorske ceste."² Jednom riječju tražen je način kojim je moguće mladim zadovoljnim ljudima, rođenim poslije rata predstaviti događaje koji se po užasu ne mogu porediti ni sa čim što se dogodilo u istoriji i čija "besprimjernost može da znači samo da događaj nije ljudski – drugim riječima nije istorijski".³

Da bi odgovore na gore postavljena pitanja bilo moguće dati potrebno je analizovati razvoj sjećanja (kao kulturološke vrijednosti) na holokaust sa jedne, a sa druge potrebno je izvršiti komparativnu analizu nastanka i uobličjenja *zvaničnog sjećanja* komunističke vlasti u Jugoslaviji i *crkveno-narodnog sjećanja* na Jasenovac.

Prije nego što se pozabavimo temom potrebno je ukratko razjasniti pojmove *sjećanja*, *pamćenja* i *zaborava*.⁴

Sjećanje (lat. *comemoratio*) je komemorativni odnos prema događaju iz prošlosti. Ono podrazumjeva prihvatanje činjenice da se određeni događaj desio u određenom istorijskom momentu, ali ne podrazumjeva dublje promišljanje o događaju niti preispitivanje njegove suštine.

Pamćenje (lat. *memoria*) može da bude stalna kategorija u zavisnosti od toga o kojem tipu pamćenja se radi. Postoje četiri tipa pamćenja:

1. *Individualno pamćenje* koje nećemo objašnjavati obzirom da se u toku rada na njega nećemo osvrnati.
2. *Kolektivno pamćenje* je sjećanje na stvarna, odnosno usmeno tradirana iskustva koja su pojedinci ili grupe doživjeli. Usko je povezano sa političkim kolektivom.
3. *Komunikativno pamćenje* je kratkotrajno pamćenje kojem pripadaju tri generacije koje mogu da budu zajednica iskustva, sjećanja i prepričavanja. Ono pretežno prolazi neprimjetno.
4. *Kulturalno pamćenje* je tokom epoha važeća konstrukcija. Označava zbir tekstova, slika i rituala koje ima svako društvo i svaka epoha i putem njegovanja istih stabilizuju svoju sliku o događaju i tako je prenose drugima. Ovakav način pamćenja vremenom postaje dio kulturnog identiteta zajednice.

Zaborav (lat. *oblivio*) u prvom redu predstavlja potiskivanje svakog pomena o određenom istorijskom događaju. Pod njim još podrazumjevamo izgradnju fiktivne, lažne slike o istorijskom periodu na osnovu stvarnog istorijskog događaja, a time i svođenje događaja na statistički podatak.

Jevrejsko sjećanje na holokaust

U Izraelu tek nekoliko godina poslije Drugog svjetskog rata došlo je do zvanične komemoracije. Rezolucija o Danu sjećanja na Svete mučenike i heroje (27. Nisan Holy Martyrs and Heroes Remembrance Day – Yom Hashoah) usvojena je 1951. Datum je

² Wiesenthal, Simon, *Pravda, ne osveta*, Svjetlost, Sarajevo, 1989, str. 395-396.

³ Yehuda Bauer, prema: Čulibrk, jeromonah Jovan, *Srpska Pravoslavna Crkva i Jasenovac*, Vidoslov, br. 31, Trebinje, 2004, str. 110.

⁴ Prema Cornelißen, Christoph, *Zur Erforschung von Erinnerungskulturen in West- und Osteuropa. Methoden und Fragestellungen*, u: Cornelißen, Christoph, Holec, Roman, Pesek, Jiri (izd.): *Diktatur – Krieg – Vertreibung. Erinnerungskulturen in Tschechien, der Slowakei und Deutschland seit 1945*, Essen 2005, str. 30-31.

pažljivo odabran: smješten je između kraja Pesah⁵ i izraelskog dana nezavisnosti.⁶ Izraelski parlament (Knesset) usvojio je 18. maja 1953.⁷ „Zakon o sjećanju na Šoa (Shoah)⁸ i na herojstvo – Jad Vašem (Yad Vashem)⁹“. Bio je to prvi zakon vezan za sjećanje.

Zamišljen kao „čuvar i istovremeno kreator nacionalnog sjećanja“¹⁰ (što on i jeste), danas je Jad Vašem mjesto u kojem se nalazi obrazovni, istraživački, dokumentacioni i komemorativni centar holokausta. Pri tome je funkcija sjećanja ovdje ista kao što je to bila uvijek za jevrejsku naciju: osim prenošenja nacionalnih pouka holokaust je trebalo da spoji sadašnju sa prošlim generacijama, kako bi se dobilo zajedničko nacionalno iskustvo koje bi učvrstilo identitet.¹¹ U parlamentu je 1959. prošao zakon kojim se reguliše da na taj dan sva mjesta provoda budu zatvorena (kafići, restorani i sl), a ujutru na dvije minute da se čuju sirene u cijeloj zemlji.¹² U međuvremenu u svakom dijelu Izraela postoje oznake koje podsjećaju na holokaust: putem spomen ploča na zgradama, imena ulica nazvanih po borcima iz getâ, škole su dobijale imena stradalih pojedinaca, kao npr. Januš Korčak (Janusz Korczak).¹³

Religiozni Jevreji za svaki bitan momenat u svojoj istoriji imaju određeni ritual. Rituali su bitni, jer se kroz njih emocionalno vežu za događaj i tako se identifikuju sa dijelom svoje istorije koji bi inače bio zaboravljen.¹⁴ Doslovno, istorija se utkala u njih putem rituala, kao što je holokaust utkan u dugu jevrejsku istoriju: „On jeste možda prekretnica, potvrda cionističke ideologije, ali nije manje povezan sa hiljadugodišnjim jevrejskim životom u Evropi prije rata i sa jevrejskim nacionalnim preporodom poslije.“¹⁵

Istorijski događaji, kao što su holokaust nad Jevrejima ili genocid nad Srbima, koji uđu u kolektivno, odnosno, kulturalno pamćenje pomažu da se kolektiv kao takav definiše, jer sjećanje čini da ljudi uče i pamte ko su, koji im je zapravo identitet.¹⁶ Tako je i „holokaust ključni elemenat za nacionalni identitet mnogih Izraelaca, bez obzira na to iz koje zemlje su porijeklom. Holokaust je utisnut u njihove duše kao konstitutivno iskustvo i duboko utiče na njihovo gledanje na svijet oko sebe.“¹⁷

⁵ Pesah je najveći Jevrejski praznik koji se praznuje u spomen na oslobođenje iz Misirskog roblstva. Vidi <http://www.benevolencija.eu.org/content/view/18/27/> (22.2.2010.)

⁶ Vidi Sznajder, Natan, *Israel*, u: Knigge, Volkhard, Frei, Norbert (izd.): *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*, Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2005, str. 205-218, str. 207.

⁷ Vidi Young, James E., *Israel*, u: Knigge, Volkhard, Frei, Norbert (izd.): *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*, Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2005, str. 292-307, str. 296.

⁸ To je drugi izraz za holokaust.

⁹ Doslovno Jad Vašem znači *mjesto i ime*, a odnosi se na odlomke iz Starog zavjeta: „Njima ću dati u domu svom i među zidovima svojim mjesto i ime bolje nego sinova i kćeri, ime vječno daću svakome od njih, koje se neće zadržati.“ (Isaija 56, 5). Više informacija o ovoj instituciji na www.yadvashem.org (20.2.2010.)

¹⁰ Young, n.d., str. 298.

¹¹ Isto.

¹² Sznajder, n.d., str. 207.

¹³ Vidi Young, n.d., str. 294. Korčak je bio varšavski pedagog i pedijatar koji je ubijen u koncentracionom logoru Treblinka, jer nije htio da napusti djecu o kojoj se brinuo u Varšavi, pa su svi zajedno ubijeni u Treblinku. Više o Korčaku vidi http://en.wikipedia.org/wiki/Janusz_Korczak (22.02.2010.)

¹⁴ Vidi Sznajder, n.d., str. 217.

¹⁵ Young, n.d., str. 294.

¹⁶ Novick, Peter, *USA*, u: Knigge, Volkhard, Frei, Norbert (izd.): *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*, Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2005, str. 308-317, str. 315.

¹⁷ Yablonka, Hanna: *The Survivors in Israel: A Perspective of Six Decades. Abstract of the Concluding Session, Marking the Israel's 60th anniversary*, Yad Vashem's International Institute for Holocaust Research

Izgradnja i uobličanje zvaničnog sjećanja na Jasenovac u SFRJ

Poslije oslobođenja Jugoslavije, nova, komunistička vlast proklamovala je politiku *bratstva i jedinstva* i zauzela stav da je *pobjedom socijalističke revolucije riješeno nacionalno pitanje*. Ipak, dolazak na vlast bio je samo početak u izgrađivanju novog društva. Tek su predstojali naponi u, sa jedne strane, izgradnji države, a sa druge, stvaranju novih, socijalističkih vrijednosti. Jednom riječju, tek je trebalo provesti *revoluciju odozgo*. Značajno, ako ne i centralno mjesto u okviru stvaranja novih vrijednosti pripadalo je izgradnji i oblikovanju sjećanja na žrtve rata i revolucije.¹⁸ U cilju izgradnje i oblikovanja takvog sjećanja 1947. je osnovan Savez boraca narodnooslobodilačkog rata (SBNOR),¹⁹ koji je 1952. formirao *Komisiju za obilježavanje historijskih mjesta*.²⁰ Ova Komisija je trebalo da, koristeći različite metode kao što su izgradnja muzeja, pisanje hronika, održavanje komemoracija i slično, oblikuje i čuva sjećanje na žrtve koje su *jugoslavenski narodi* podnijeli u *borbi za oslobođenje od fašizma i stvaranje socijalističkog društva*.²¹ Najznačajnija aktivnost SBNOR-a bila je izgradnja spomenika na mjestima pogibije značajnih ličnosti narodnooslobodilačkog pokreta, velikih bitaka narodnooslobodilačkog rata, ali i na mjestima masovnih pokolja civilnog stanovništva.²² Žrtve su na ovim spomenicima označavane kao *antifašisti* i *žrtve fašističkog terora*.

Svođenje identiteta žrtve u političku kategoriju, a da joj pri tome nije priznat identitet (nacionalni i/ili vjerski) zbog kojeg je i stradala, nije bilo slučajno. Nova vlast, budući internacionalne, komunističke ideologije u kojoj je bio zastupljen visok nivo ateističke doktrine, trudila se da, po Kardeljevim idejama, stvori zajednicu novog tipa, uz nove elemente identiteta. Iz ovih razloga u *zvaničnom sjećanju* nije bilo dozvoljeno naglašavati vjerski i nacionalni identitet žrtve. Postojao je još jedan bitan razlog, predstavnici komunističke vlasti su smatrali, da bi odgovori na pitanja *ko je, koga* i *zašto* ubijao na mjestima stradanja *žrtava fašističkog terora* doveli do ideološkog disbalansa u kojem bi ideja bratstva i jedinstva bila nemoguća, a koji bi povećao distancu između potomaka žrtava i potomaka počinilaca zločina.²³

convened an international conference The Holocaust, the Survivors, and the State of Israel from 8-11 December 2008

http://www.l.yadvashem.org/yv/en/about/institute/conference_dec2008.asp (23.02.2010.)

¹⁸ Pedesetih godina 20. vijeka komunistička vlast je, i pored stava da jugoslavenski narodi treba da se samostalno razvijaju, vjerovala u mogućnost neke vrste njihovog stapanja. To je trebalo da bude Kardeljeva *zajednica novog tipa* u kojoj nacionalni identiteti ne bi bili poništeni, ali bi postali sporedni. Zbog ovoga je trebalo stvarati zajedničku kulturu i zajedničko *istorijsko sjećanje*. Vidi: Marković, Predrag J, *Titova shvatanja nacionalnog i jugoslovenskog identiteta*, Dijalog povjesničara – istoričara 2, str. 241, <http://www.cpi.hr/download/links/hr/7897.pdf> (23.2.2010)

¹⁹ Organizacija je 1961. preimenovana u *Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata* (SUBNOR). Vidi: Bergholz, Max, *Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima. Spomenici i grobovi NOR-a 1947-1965. godine*, u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945*, zbornik radova, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006, str. 77.

²⁰ Isto, str. 79.

²¹ Isto, str. 78-79.

²² Isto, str. 79.

²³ U intervjuu za film *Jadovno (Sokofilm, 1990.)*, autora Milorada Bajića, istoričar Đuro Zatezalo osvrćući se na ovo pitanje kaže da je od predstavnika vlasti dobijao upozorenja da to ne treba raditi zato što će se potomci počinilaca osjećati neugodno.

SBNOR-ova Komisija je u periodu 1952-1961. podigla 14.402 spomenika.²⁴ Pored ovako grandioznih graditeljskih aktivnosti, u ovom periodu vlasti nisu dozvoljavale nikakvu inicijativu za obilježavanje kompleksa logora Jasenovac.²⁵ Uopšte, obilježavanje logora koji su postojali na području Nezavisne Države Hrvatske (NDH) nije se uklapalo u politiku kreiranja *zvaničnog sjećanja*.²⁶ Bilo ih je teško povezati sa izbijanjem ustanka i smjestiti u okvire *sjećanja na Revoluciju*. Stoga su jugoslovenske vlasti tražile model *kako zaboraviti Jasenovac*.²⁷

Jasenovački logor je oslobođenje dočekaao u dosta ruševnom stanju,²⁸ ali je ipak većina logorskih objekata mogla biti konzervisana i tako sačuvana od propadanja.²⁹ Naspram ovih mogućnosti, odmah poslije oslobođenja nove vlasti su pristupile rušenju zatečenih objekata i raščišćavanju terena.³⁰ Ovi radovi trajali su oko pet godina.

Do prvog obilježavanja logorskog kompleksa došlo je 1954. Tada su vlasti kotara Novska donijele odluku o otkupu zemljišta na kojem se nalazio logor Jasenovac. Nakon otkupa predstavnici Saveza boraca opštine Novska postavili su table sa natpisima na mjestima na kojima su se nalazili logorski objekti.³¹ Zemljište koje je do tada bilo obrađivano, nakon 1954. bilo je zapušteno i zaraslo u šipražje.³²

Stanje je ostalo nepromjenjeno do početka šezdesetih godina kada je odlučeno da se područje logora smrti uredi i pretvori u Spomen - Područje Jasenovac. Do ovakve odluke došlo je pod pritiskom velikog broja preživjelih logoraša i potomaka žrtava koji su od jula 1946. svake godine u sve većem broju dolazili na slavu hrama u Jasenovcu, kad je služen parastos i vršen pomen žrtvama jasenovačkog logora.³³ Upravo ovakav razvoj

²⁴ U ovo su uključeni spomenici na mjestima velikih bitaka i masovnih stratišta, zatim spomen biste, česme, i uređenje spomen parkova. Vidi: Bergholz, n.d., str. 80.

²⁵ Prva ideja o izgradnji mauzoleja u Jasenovcu potekla je od dr Nikole Nikolića, preživjelog jasenovačkog logoraša. Prijedlog „*Mauzolej – Jasenovac*“ on je predao Rodoljubu Čolakoviću 1948. u široj i skraćenoj verziji. Nije utvrđeno da li je Čolaković ikoga upoznao sa ovim prijedlogom. Vratio ga je autoru uz obrazloženje da nije prihvaćen. Vidi: Dedijer, Vladimir, Miletić, Antun, *Protiv zaborava i tabua (Jasenovac 1941-1991)*, Sarajevo, 1991, str. 318.

²⁶ Pored Jasenovca, do početka šezdesetih godina 20. vijeka nisu bili obilježeni ni ostali ustaški logori smrti, *Jadovno*, *Slana* i *Metajna* na ostrvu Pagu, *Stupačino*, *Ovčara*, logor *Gospić* i još neki. Neki od njih nikada nisu obilježeni. Vidi: Zatezalo, Đuro, *Jadovno*, t 1, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2007, str. 364-375.

²⁷ Nekoliko godina nakon rata postojale su ideje "da se Jasenovčanima i Srbima i Hrvatima ponudi raseljavanje i da se napusti Jasenovac, da se sve poruši, zasadi šuma i na sve zaboravi. Stav Jasenovčana je bio da ostanu odakle su i ponikli. Prekor i poruka Jasenovčanima Andrije Hebranga bila je... 'ekonomska bijeda će vas raseliti.'" Trivunčić, Radovan: *Prilog diskusiji na okruglom stolu „Jasenovac 1986.“*, u: Okrugli stol „Jasenovac 1986.“, 14. i 15. novembra 1986., str. 291-295, str. 293.

²⁸ Ustaše su u martu 1945. počeli da rade na likvidaciji logora. Iskopavali su i spaljivali leševe, uništavali dokumentaciju, spaljivali i minirali objekte i na kraju poubijali preostale logoraše, najviše u vrijeme proboja iz logora i neposredno poslije. Vidi: Dedijer, Vladimir, Miletić, Antun, n.d., str. 317.

²⁹ Po svjedočenju očevidaca logorski zid je bio sačuvan 70-80 % dužine, stražarnice-osmatračnice bile su samo djelimično oštećene, dio ciglane koji je bio preuređen u krematorijum za spaljivanje logoraša bio je u osnovi sačuvan do 1950, zidine električne centrale, stolarije i pilane bilo je moguće konzervisati, bio je sačuvan čak i zloglasni Granik na obali Save sa kojeg su logoraši bacani u rijeku. Vidi: Isto, str. 318; Jevtić, episkop Atanasije, *Velikomučenički Jasenovac posle Jasenovca*, Hrišćanska misao, Beograd – Valjevo, 1995, str. 310.

³⁰ Od strane republičkih vlasti za vođenje ovog posla bio je zadužen neki Slovenac Stropnik, a obavljali su ga zarobljeni Nijemci. Vidi: Dedijer, Vladimir, Miletić, Antun, n.d, str. 326.

³¹ Isto.

³² Vidi: Foto galerija današnjeg Spomen – područja Jasenovac, <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5108> (24.2.2010)

³³ Bosanac, prota Boško, *Vreme koje je prethodilo i hronologija izgradnje spomen-hrama u Jasenovcu u eparhiji Slavonskoj*, u: *Jasenovac – mjesto natopljeno krvlju nevinih*. Spomenica, Sveti Arhijerejski Sinod SPC, Beograd, 1990, str. 237-276, str. 249; Dedijer, Vladimir, Miletić, Antun, n.d, str. 318.

dogadaja primorao je predstavnike vlasti da kult koji je, evidentno nastajao, stave pod svoju kontrolu.

Centralni odbor SBNOR-a Jugoslavije zatražio je 1960. od dvojice arhitekata, Zdenka Kolacija i Bogdana Bogdanovića, da ponude prijedloge za obilježavanje logora Jasenovac.³⁴

Za izgradnju spomenika i uređenje užeg prostora logorskog kompleksa prihvaćen je prijedlog arhitekta Bogdana Bogdanovića. Betonski cvijet u obliku tulipana završen je sredinom 1966, a trebao je da bude "znak vječitog obnavljanja – građevina, kao superstruktura, okrenuta dvojno – kriptom prema žrtvama iz kojih vuče svoj korijen i krunom, nekom vrstom obrnute kupole – prema svjetlosti i suncu. Simbolično, prema životu i slobodi...".³⁵ Logorski objekti bili su obilježeni humkama, a mjesta grobnica i mučilišta plitkim udubljenjima. Do 1970. znatno skromnije uređeni su i većina ostalih lokaliteta jasenovačkog logora.³⁶

Podsećamo da je, uz pomenuta dva, bilo još prijedloga za uređenje Spomen – Područja Jasenovac koje je odbacio sam Josip Broz. Smatrajući da ovo pitanje treba riješiti tako što će se mladima predočiti „da je to (bila) *odmazda neprijatelja za ustanak naroda Jugoslavije*“,³⁷ a kako bi *mladi imali neke koristi od toga*. Tito je odbio i prijedlog kao što je onaj da se otvore grobnice i kosti zaštite od propadanja, a preko grobnica postave stakleni poklopci kako bi se kosti uvijek vidjele.³⁸ Naime, komunističkoj vlasti je bilo potrebno *sjećanje* na Jasenovac (kad on već nije mogao biti zaboravljen) u kome bi istina bila relativizovana, a ni žrtva ni zločinac nebi bili označeni identitetom u ime kojeg su stradali, odnosno činili zločine.

Bezlični spomenik sa bezličnim stihovima iz poeme *Jama* Ivana Gorana Kovačića (*Gdje je mala sreća, bljesak stakla/Lastavičje gnijezdo, iz vrtića dah;/Gde je kucaj zipke, što se makla,/I na traku sunca zlatni kućni prah*) jasno govori da se Bogdanovićeve projekt izgradnje spomenika uklapao u koncept zvaničnog sjećanja koji je do tada već bio izgrađen.³⁹ Posjetilac Jasenovca nakon izgradnje spomenika teško je mogao da zaključi, ne samo *ko je, koga i zašto* ubijao, već i uopšte šta se to događalo u Jasenovcu u periodu postojanja NDH.

Dvije godine nakon izgradnje spomenika otvoren je *Memorijalni muzej Koncentracionog logora Jasenovac*, koji do 1991. razviti niz aktivnosti. Uz dvije stalne muzejske postavke i nekoliko pokretnih, razvio je i vaspitno – informativne aktivnosti, izdavačku djelatnost, pomagao istraživački rad itd. Tri puta godišnje u Jasenovcu su organizovana okupljanja: 22.4. je obilježavan Dan proboja logoraša, 24.4. Dan oslobođenja Stare Gradiške i 4.7. Dan borca.⁴⁰ U govorima državnih zvaničnika i predstavnika boračkih organizacija na ovim skupovima je stalno isticano, pored ostalog, da je Jasenovac bio mjesto koje je fašistima služilo za uništenje *naših naroda*. Ovdje ćemo

³⁴ Vidi: Spomen obilježja KCL Jasenovac, <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5023> (24.2.2010)

³⁵ Vidi: Spomen obilježja KCL Jasenovac, <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5023> (24.2.2010)

³⁶ Vidi: Dedijer, Vladimir, Miletić, Antun, n.d, str. 331.

³⁷ Isto. (*kurziv aut*)

³⁸ *Izvod iz sjećanja Mile Dragića o uređenju Jasenovca 1961-1966*, u: Dedijer, Vladimir, Miletić, Antun, n.d, str. 327.

³⁹ Većina planiranih spomenika do tada je već bila izgrađena, a istovremeno je već počelo urušavanje izgrađenih kultova. Zvanično sjećanje pokazalo je prve znake slabosti već u drugoj polovini pedesetih godina 20. vijeka. U ovom periodu slabost se odlikovala u nebrizi stanovništva o izgledu spomenika. U kasnijem periodu dolazilo je do nepoštovanja, pa čak i skrnavljenja spomenika. Vidi: Bergholz, n.d, str. 75-101.

⁴⁰ Dedijer, Vladimir, Miletić, Antun, n.d, str. 333.

navesti samo neke od najspecificnijih djelove govora koji odslikavaju razvoj *zvaničnog sjećanja* na Jasenovac:

„Naši ljudi, formirani u revolucionare u klasnim sukobima kapitalističkog društva stare Jugoslavije, naša braća i sestre, djeca i očevi, najmiliji naši susjedi i prijatelji ovdje su prestali živjeti. (...) Planovi fašističkog okupatora o istrebljenju naših naroda svim mogućim rafiniranim i brutalnim metodama – od nastojanja da raspire bratoubilačku borbu do uništavanja u koncentracionim logorima – bili su remećeni oružanom borbom naših naroda. (...) Pobjedu smo izvojevali uz velike žrtve, među kojima su i ove iz koncentracionog logora u Jasenovcu. A naše žrtve i pobjede naš su obol čovječanstvu za uništenje fašizma, залог naše slobode i istinske samostalnosti svih naroda koji danas sačinjavaju socijalističku Jugoslaviju.“⁴¹

„Vi ste se ovdje sabrali na mjestu koje ima dvostruku ulogu. Prvo ono je sramna tačka u historiji čovječanstva, gubilište kad su najgori umovi, najgori ljudi ovoga svijeta, činili nečuvena zvjerstva da bi sebi osigurali moć nad tim svijetom, da bi vladali nad ljudima, da bi ih potčinili svojoj volji i svojim mračnim ciljevima. (...) Tu je tekla krv boraca za slobodu, krv naše braće, naših sestara, naših očeva.“⁴²

„Jasenovački logor smrti najmračniji je izraz politike ustaške tzv. Nezavisne Države Hrvatske, pokušaj da se masovnim deportacijama, mučenjima i umorstvima uguši slobodarski pokret naših naroda i ugasi plamen ustanka koji se nezadrživo širio u svim krajevima naše domovine. (...) Jasenovački logor – to su grobnice naše braće: Srba i Hrvata, Slovenaca, Muslimana, Čeha i Slovaka, Roma i Židova i drugih naroda i narodnosti koji su ovdje među rijekama zauvijek ostali uzidani u temelje naše slobode i naše odlučnosti; Jasenovac – to je poziv i zavjet da nikada i nikome nećemo dozvoliti da nas prebrojava i razdvaja da nas dijeli po narodnostima i vjerama, da nam truje mlade generacije.“⁴³

„Svake godine u ovo vrijeme okupljamo se ovdje na najvećem groblju jugoslovenskih naroda koje tišinom humki nijemo, ali istovremeno glasno i zauvijek, optužuje ratne strahote i ustaški fašistički zločin i svjedoči o bezumno svirepom mučenju, ponižavanju i zvjerskom ubijanju ljudi. (...) Najgori izraz fašističko – nacionalističke reakcije i izdaje naroda bili su ustaštvo, četništvo i bjelogardejstvo. U tom smislu tzv. Nezavisna Država Hrvatska nikad i ni u čemu nije izražavala interes hrvatskog naroda, koji je vijekovima složno živio s drugim bratskim posebno srpskim narodom. NDH nije bila ništa drugo nego mašinerija za izvršavanje terora i zločina sve do genocidnih razmjera. To se na najstrašnji način potvrdilo ovdje u Jasenovcu, kojeg su ustaše oformile u radionicu smrti u kojoj je vršena masovna i pojedinačna likvidacija Srba, Jevreja, Roma te Hrvata, Muslimana, Slovenaca, Crnogoraca i drugih naroda i narodnosti.“⁴⁴

„Ovdje šutnja govori više od bilo koje riječi. A riječi su nužne. Riječi da se ne zaboravi. (...) Kompleks logora Jasenovac je uvršten među 21 koncentracioni logor u Evropi sa naslovnim statusom – centralni. Od početka do samoga kraja II svjetskog rata jasenovačka i druga gubilišta su odnosila ljudske živote ostavljajući neznane i neobilježene grobnice. Svaki od tih života je završen mučeničkom smrću, prekinut na najstrašnji način samo zato što je pripadao drugoj naciji, drugoj vjeri, što je bio drugačijih političkih ubjeđenja. Svaki od njih izdržao je stravične patnje i poniženja prije nego što je pogubljen pa je samo to dovoljno za punu mjeru istorijske istine i pamćenja. Njihov broj, koji govori da je riječ o masovnom genocidu nad Srbima, Jevrejima, Romima i pripadnicima naprednih humanističkih uvjerenja, nad Hrvatima, Muslimanima i drugima svjedoči o razmjerama i dubini istorijske tragedije.“⁴⁵

⁴¹ Izvod iz govora Marka Bjelinića, predsjednika SUBNOR-a Hrvatske, 3. jula 1966. u Jasenovcu. Vidi: Isto, str. 340-341.

⁴² Izvod iz govora Vladimira Bakarića, člana izvršnog biroa CK SKJ, 27. aprila 1969. u Jasenovcu. Vidi: Isto, str. 342-343.

⁴³ Izvod iz govora Mike Špiljak, potpredsjednika Predsjedništva SFRJ, 23.4.1983. u Jasenovcu. Vidi: Isto, str. 347.

⁴⁴ Izvod iz govora Ante Markovića, predsjednika Predsjedništva SR Hrvatske, 19.4.1987. u Jasenovcu. Vidi: Isto, str. 352-353.

⁴⁵ Izvod iz govora Bogića Bogičevića, člana predsjedništva SFRJ, 21.4.1990. u Jasenovcu. Vidi: Isto, str. 360.

Ovaj skup citata samo je ilustracija onoga što su državni zvaničnici govorili na skupovima u Jasenovcu u periodu 1966-1990.⁴⁶ U pomenutim govorima vidna je svojevrsna *evolucija* u izgradnji i oblikovanju sjećanja. Sedamdesetih godina 20. vijeka dosljedno je poštovan stav da jasenovačko stradanje treba pamtiti kao *osvetu neprijatelja zbog ustanka jugoslovenskih naroda*. Pri tome nije pominjan vjerski i nacionalni identitet žrtava, već su one označavane kao *naši narodi*, stradali zbog *borbe protiv fašizma*. Isto je i sa počiniocima koji su predstavljani kao *fašističke sluge, slijepi izvršioци volje okupatora*. Osamdesetih godina 20. vijeka državni zvaničnici u govorima u Jasenovcu žrtve počinju označavati nacionalnim identitetom, ali pri tome ne razlikujući žrtava koje su stradale zbog nacionalnog i vjerskog identiteta od žrtava koje su stradale zbog političkih i ideoloških uvjerenja. U drugoj polovini decenije počinju se praviti razlike, istina, dosta oprezno. Ipak, sada je naglašavana razlika između žrtava koje su stradale samo zato što su bile *druge vjere ili druge nacije – Srbi, Jevreji i Romi*, od onih *naprednih elemenata Hrvata i Muslimana*, koji su stradali zbog političkih i ideoloških uvjerenja.⁴⁷ Ovim je bio zaokružen proces razvoja *zvaničnog sjećanja* na žrtve Jasenovca.

Crkveno-narodno sjećanje na Jasenovac

Na samom početku rata, već u ljeto 1941. Srpska Pravoslavna Crkva (SPC) je formirala *Komisiju* koja će prikupljati informacije o zločinima nad Srbima na teritoriji okupirane zemlje (prevashodno ustaškim, na teritoriji NDH i Albanskim, na Kosovu i Metohiji). Krajem 1942. ili početkom 1943. ova Komisija, sa dr Radoslavom Grujićem (istoričarom i profesorom Bogoslovskog fakulteta u penziji) na čelu, pripremila je prvi *Memorandum Srpske Crkve o zvjerstvima u NDH*,⁴⁸ u kojem je sistem jasenovačkih logora zauzimao centralno mjesto. Ovo nam govori da je Sveti Arhijerejski Sinod, iako sam obezglavljen,⁴⁹ ispoljavao životno interesovanje za zapisivanje i pamćenje svih zločina nad Srbima. Interesantno je da je Crkva od početka u stradanju srpskog življa prepoznala *mučeništvo* za vjeru pravoslavnu. O tome svjedoči i izvještaj prote Ilije Jovanovića iz Stare Gradiške koji kaže da je morao preuzeti opsluživanje bosanskogradiške parohije „koja je *mučeničkom smrću*, uoči Đurđev-dana (6. maj) paroha i arhijerejskog namjesnika Dušana Subotića ostala upražnjena.“⁵⁰ Podsjećamo da je u pravoslavnom predanju *Mučenik - Martir – Svjedok* (grčki: μάρτυς, *mártys*), koji svjedoči „o Hristu, o Njegovom spasonosnom delu (...) životom i smrću, tj. do *martirijuma=srtadanja*.“⁵¹ Shodno tome

⁴⁶ Više o ovome u: Vidi: Isto, str. 339-361.

⁴⁷ Kao u napomeni 46

⁴⁸ Dio ovog *Memoranduma* štampan je u: Jevtić, episkop Atanasije, *Velikomučenički Jasenovac*, str. 29-45.

⁴⁹ Patrijarha Gavriilo Dožić uhapšen je već u aprilu 1941. Do 1944. kada je zajedno sa episkopom žičkim Nikolajem Velimirovićem deportovan u njemački koncentracioni logor Dahau, bio je zatvoren u manastirima Rakovica i Vojlovica. Više o ovome vidi u: Mučeništvo Srpskog Patrijarha, Dokumenta o hapšenju patrijarha Gavriila u manastiru Ostrogu 1941. godine, Priredio i napisao Džomić, Velibor V, http://mitropolija.co.me/istbibl/dzomic-patrijarh_dozić_1.html (22.2.2010.)

⁵⁰ Izvještaj sveštenika Ilije Jovanovića od 24.7.1941. Arhijerejskom namjesniku u Kučevu vidi u: Jevtić, episkop Atanasije, *Velikomučenički Jasenovac*, str. 131-132.

⁵¹ Jevtić, Atanasije, *Svedočenje kao metod Crkve. Živo predanje u Crkvi*, Bratstvo Svetog Simeona Mirotičivog i Vidoslov Tvrdoški, Vrnjačka Banja-Trebinje, 1997, str. 152.

žrtve Jasenovca su prepoznate kao Sveti Novomučenici, odnosno Sveti Mučenici savremenog historijskog momenta.⁵²

Odmah poslije rata, u Jasenovac se vratio Lazar Radovanović, paroh jasenovački. On je od nekoliko preostalih logorskih baraka napravio parohijski dom i stan, a prostoriju koja je ustašama služila kao garaža ili mehaničarska radionica preuredio u privremeni „hram“. Prvi pomen žrtvama jasenovačkog logora desio se na hramovnoj slavi 7. jula 1946. Od ovog momenta, u narednom periodu na hramovnu slavu, Ivanjdan dolazilo je sve više ljudi, preživjelih logoraša i potomaka žrtava.⁵³ Oni su vremenom počeli da traže obnovu hrama u Jasenovcu.

Sjećanje Crkve je uvijek, pa i u ovom slučaju, vezano za hram, „jer se u njemu vrši evharistija (blagodarenje) čiji su razlog i svetitelji (...). Među svetiteljima koji se pominju posebno mjesto zauzimaju mučenici: prvi hramovi su podizani na njihovim grobovima, njihove mošti se ugrađuju u časnu trpezu...kao preduslov da se evharistija vrši.“⁵⁴ Kako je evharistija centralni dio Liturgije, tako je Liturgija centralni dio pamćenja Crkve. Upravo u Liturgiji se pominju svi članovi Crkve jer po pravoslavnom predanju u Bogu nema mrtvih. Upravo iz ovih razloga Crkva je počela borbu za obnovu porušenih hramova.

I poslije osnivanja Spomen-područja Jasenovac vjernici su se okupljali u Jasenovcu, na otvorenom su služeni pomeni i parastosi, što je bio i svojevrsan protest zbog toga što i hram nije dio spomen-kompleksa, kao što je to bio slučaj u Mauthausen ili Dahau.⁵⁵ Čak i kada je spomenik bio izgrađen, vjernici su palili svjeće na vještačkim humkama, koje su obilježavale mjesta na kojima su se nalazili logorski objekti, i bacali ivanjdanske vjenčice u bazene u podnožju spomenika.⁵⁶

Obnova hrama u Jasenovcu počela je osvještanjem kamena temeljca na Ivanjdan 1971.⁵⁷ Izgradnja je trajala do 1984. kada je, 2. septembra osvještan hram.⁵⁸ Osvještanje hrama je služio patrijarh srpski German i tom prilikom izgovorio one čuvene riječi „*Braćo, da praštamo – moramo, jer je to jevanđelska zapovest, ali da zaboravimo – ne možemo.*“⁵⁹ Pravoslavna Crkva je izgradnjom hrama u Jasenovcu zaokružila kult Novomučenika Srpskih. Određivanje datuma pomena i njihove proslave vezuje se upravo za datum obnove jasenovačkog hrama.⁶⁰

Crkveno oblikovanje sjećanja na Jasenovac, jasenovačke žrtve stavljalo je u kontinuitet historijskog postojanja srpskog naroda. Iz svoje burne prošlosti srpski narod je pamtiio mnoge ličnosti i događaje koji su presudno uticali na njegovo historijsko kretanje. Ipak, samo su dvojica bili doživljeni kao stvaraoci narodnog identiteta. Bili su to Sveti

⁵² Početkom pedesetih u Americi je episkop Nikolaj Velimirović napisao *Službu novomučenicima Srbskim postradalim za veru pravoslavnu i srpsko ime od ustaša u drugom svetskom ratu*. Kod nas je ova *Služba* objavljena 1990. u izdanju manastira Rukumija. Vidi: Čulibrk, jeromonah Jovan, n.d, str. 111.

⁵³ Isto, str. 249.

⁵⁴ Čulibrk, jeromonah Jovan, n.d, str. 109-118, 111.

⁵⁵ Isto, str. 253.

⁵⁶ Čulibrk, jeromonah Jovan, n.d, str. 113.

⁵⁷ Bosanac, prota Boško, n.d, str. 254.

⁵⁸ Isto, str. 261; Čulibrk, jeromonah Jovan, n.d, str. 114.

⁵⁹ *Govor patrijarha srpskog Germana na osvećenju crkve u Jasenovcu*. U: Jasenovac – mjesto natopljeno krvlju nevinih, n.d, str. 287-288.

⁶⁰ SPC u cjelini nije odredila dan pomena i proslave Novomučenika Srpskih. Dan njihovog pomena za sada se određuje na nivou eparhija tako da su oni različitog datuma, ali su svi ovi datumi vezani za događaj obnove hrama u Jasenovcu. Primjera radi eparhija slavonska vrši pomen u prvu nedjelju nakon Velike Gospojine (28. avgust), dok se pomen u eparhiji australijsko – novozelandskoj vrši 13. septembra. Podaci dobijeni od sekretara eparhija u februaru 2010.

Sava i Sveti Kosovski Mučenik knez Lazar.⁶¹ Sveti Sava je svojim radom, duhovnom, kulturnom i jezičkom ostavštinom, kao i začetkom organizacije autokefalne Srpske Crkve, bio zapamćen kao prvi učitelj i prosvetitelj srpskog naroda. Od njegovog vremena Srpska Crkva postaje narodna, a srpsko Pravoslavlje – Svetosavlje. Svetosavlje nije doživljeno kao neka posebna vjera, već kao *autentično Hrišćanstvo doživljeno kod Srba*.⁶² Upravo na kultu Svetog Save najprije u kolektivnom, a zatim u kulturalnom pamćenju Srba, razvilo se, kao etička vrijednost, opredjeljenje za duhovne vrijednosti, što je očito u srpskom srednjovjekovnom zadužbinarstvu, a puni izraz našlo je u Kosovskom predanju opredjeljenja za Carstvo Nebesko.⁶³ Odmah poslije Kosovske bitke 1389, Srbi su mogli „da, upravo kao puk (jer su knez i vlastela izginuli), prihvate tumačenje, koje je crkvenog porjekla, kako se na Kosovu izginulo zbog opredeljenja za Carstvo nebesko, jer se jedino posle toga mogu očekivati vaskrsenje i budući slobodan život, (a time su posvjedočili da su - *aut*) narod ozbiljnog lika, duhovno razvijen, privržen svojoj vjeri i tradicijama, sa sopstvenim zakonima, moralnim načelima i ustanovama svakidašnjeg života.“⁶⁴ Ovakvo tumačenje kosovske tragedije oblikovano je u Crkvi, u prvom redu od strane isihasta,⁶⁵ a nakon konačnog pada srpskih zemalja pod tursku vlast, ovo tumačenje se preselilo u usmeno narodno predanje, o čemu nam svjedoči bogat kosovski ciklus epske narodne poezije.⁶⁶ Kroz ovo predanje provejava poseban etički kodeks kojeg je narodni pjesnik formulisao u stihovima: „*Bolje ti je izgubiti glavu, / Nego svoju ogr'ješiti dušu*“.⁶⁷ U crkveno-narodnom sjećanju kod Srba kosovska tragedija doživljena je kao potvrda svetosavskog morala, a Jasenovac kao potvrda Kosovskog predanja.⁶⁸ Ovakvo sjećanje koje nije sterilno ni politički ograničeno ostavlja mogućnost nadgradnje jer je, pored vjerujućih pravoslavnih Srba, ono blisko i prihvatljivo za srpsko društvo u najširem značenju te riječi.

Zaključak

Odmah nakon rata Jevreji su se angažovali na izgradnji kulturalnog pamćenja holokausta. U njihovom pamćenju holokaust je smešten u biblijski kontekst, a time i u samu kulturnu matricu jevrejskog naroda. Pored toga oni su pronašli model kako da ovaj doživljaj prenesu na čitavo društvo angažujući sve relevantne državne institucije i društvene ustanove. Obrazovanje o holokaustu, koje je postalo obavezno za sve učenike osnovnih i srednjih škola, kao i vojnika, podigli su na visok nivo. Zatim su stvorili čitav niz rituala vezanih za holokaust koji su se postepeno utisnuli u svijest čitavog naroda.

Naspram njih Srbi su ušli u državu u kojoj je važeća ideologija bila bratstvo i jedinstvo i koja se trudila da stvori nov identitet naroda u kojem bi socijalni elementi imali konstitutivnu ulogu. Moralni kredibilitet komunistička vlast trebala je steći izgradnjom

⁶¹ Više o tome u: Jevtić, Atanasije, *Sveti Sava i Kosovski zavet*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1992.

⁶² Vidi: Isto, str. 237-245.

⁶³ Jevtić, Atanasije, *Sveti Sava i Kosovski zavet*, str. 242-243 i str. 245-246.

⁶⁴ Besjeda Radovana Samardžića, na praznik Svetoga Save 1989. Prema: Isto, str. 248.

⁶⁵ Isto, str. 249.

⁶⁶ Isto, str. 246, 251; Stefanović, Karadžić Vuk, *Srpske narodne pjesme*, http://www.rastko.rs/knjizevnost/usmena/vkaradzic-pesme_II_c.html#_Toc494261478 (25.2.2010)

⁶⁷ Stefanović, Karadžić Vuk, *Srpske narodne pjesme*, http://www.rastko.rs/knjizevnost/usmena/vkaradzic-pesme_II_c.html#_Toc494261478 (25.2.2010)

⁶⁸ Na ikonostasu u jasenovačkom hramu nalaze se motivi kosovske bitke i albanske golgote: „buktinje isklesane od belog mermera koje simbiluju trajni i nesagorivi plamen u pomen nevinim žrtvama jasenovačkog martirijuma“. Vidi: Mileusić, Slobodan, prema: Čulibrk, jeromonah Jovan, n.d, str. 114.

zvaničnog sjećanja na žrtve rata i revolucije u kojem nije bilo mjesta sjećanju na Jasenovac. U ovom sjećanju žrtvama ustaškog genocida nad Srbima, Jevrejima i Romima nije bio priznat identitet zbog kojeg su stradale. Svođene su na političku kategoriju, a veoma često i samo na broj što je značilo potpunu dehumanizaciju žrtve.

Crkva je, sa druge strane uspjela da sjećanje na Jasenovac smjesti u *crkveno-narodno sjećanje* koje je kulturni obrazac srpskog naroda. Ipak ono je bilo svedeno samo na pravoslavne vjerujuće Srbe. Šira društvena zajednica nije uradila ništa kako bi na ovom temelju, u načelu prihvatljivom za srpsko društvo, izgradila kulturalno pamćenje.

Obzirom da je *zvanično sjećanje* na Jasenovac doživjelo sudbinu države koja ga je oblikovala što je stvorilo određeni vakum i sjećanje zaledilo na nivou komemorativnog odnosa, postoji opasnost da i samo sjećanje umre smrću poslednjih preživjelih logoraša. Stoga se danas, više nego ikada javlja potreba za prevođenjem fragmentovanog periodičnog sjećanja u *kulturalno pamćenje* naroda koje bi trebalo da postane dio narodnog identiteta. Spomenici, godišnjice i rituali koji učvršćuju sjećanje više nebi bili samo mjesta tugovanja već bi postali sredstvo za jačanje kolektivnog identiteta. Izgradnja *kulturalnog pamćenja* bila bi još značajna i zbog toga što bi omogućila stvaranje senzibiliteta za prepoznavanje eventualno nekog novog oblika *srbofobije* što bi preduprijedilo nova stradanja.

Na temelju formiranog *crkveno-narodnog sjećanja* šira društvena zajednica ima mogućnost da pokrene proces stvaranja *kulturalnog pamćenja*. Ovaj proces bi podrazumjevaao angažman svih relevantnih državnih institucija i društvenih ustanova.

Po uzoru na jevrejsko pamćenje holokausta potrebno je obrazovanje o holokaustu i genocidu učiniti obaveznim za sve učenike osnovnih i srednjih škola. Nastava bi se trebala realizovati ne samo u okviru časova istorije nego interdisciplinarno. U okviru obrazovanja posebno je bitna posjeta muzeja, spomenika, učešće na tematskim radionicama, te neophodno je iskoristiti nenadoknadivo sjećanje preživjelih. Obrazovanje o holokaustu i genocidu je potrebno da bi se stvorila svijest mladih ljudi šta je to holokaust i genocid, da imaju senzibilitet za bilo kakvu vrstu ksenofobije i rasizma, da prepoznaju predznake koji mogu da vode ka holokaustu i genocidu, kako bi spriječili da se zaista nikada više ne ponovi.

Postojeće *crkveno-narodno sjećanje* potrebno je prenijeti na društvo (u najširem smislu te riječi) na nekoliko sledećih načina:

- izgrađivati hramove posvećene Svetim Novomučenicima srpskim i putem vjeronauke širiti svijest o njima,
- škole, ulice, trgovi trebali bi nositi imena nekih od logoraša,
- na Dan sjećanja, 22.4, trebalo bi da se oglase sirene na koje bi bar na minut stao uobičajeni svakodnevni život, te
- toga dana medijski program trebao bi biti prilagođen događaju sjećanja.

Ovo je jedan od načina kako izgrađivati kulturalno pamćenje, odnosno kako periodično sjećanje na Jasenovac prevoditi u stalnu kategoriju pamćenja koja treba postati dio kulturnog obrazca srpskog naroda u 21. vijeku.